

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

*Թաթուլ Մանասերյան**

Բանալի բառեր՝ Սմբատ Սպարապետ, տնտեսական դիվանագիտություն, ներքին և արտաքին մարտահրավերներ, տնտեսական շահեր:

Ներքին և արտաքին մարտահրավերներին համարժեք արձագանքելու կարողությունը պետության կարևորագույն գործառնություններից է: Ակնհայտորեն, երկրի ներքին մարտահրավերները, հիմնականում, կարող են գնահատվել տնտեսական սպառնալիքների արժեչափման տիրույթում և արտահայտել պետության՝ տնտեսական անվտանգության ապահովման համապատասխան ներուժը: Ինչ վերաբերում է արտաքին մարտահրավերներին, ապա դրանք, բացի արտաքին տնտեսական սպառնալիքների վնասագերծման հրամայականից, պահանջում են նաև տնտեսական դիվանագիտության հստակ ուղղվածություն և ծրագիր:

Շատերն այն համոզման են եկել, որ տնտեսական դիվանագիտությունը ժամանակակից աշխարհի նվաճումներից է: Ավելին, կան բազմաթիվ երկրներ, որոնց համար տնտեսական դիվանագիտությունը լավագույն դեպքում տեսական կամ գիտական երևույթ է, հետևաբար, այն որևէ կերպ չի ներառվում պետական դիվանագիտության զինանոցում:

Ակնհայտ է, որ տնտեսական դիվանագիտության էությունը, ձևերը և դրսևորումները տարբեր են տնտեսության զարգացման տարբեր մակարդակներ ունեցող երկրներում¹: Միաժամանակ, դինամիկ փոփոխվող աշխարհում գրեթե յուրաքանչյուր պետություն արտաքին տնտեսական կապերի կարգավորման գործում առանձնակի ուշադրություն է դարձնում քաղաքական գործընթացներում տնտեսական շահերի արժևորմանը, միջազգային տնտեսական կապերի զարգացման օրինաչափություններին, պե-

*Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Եվրասիական փորձագիտական ակումբի անդամ:

¹ R.Saner, L. Yiu, *International Economic Diplomacy: Mutations in Post-modern Times*, Discussion Papers in Diplomacy, Netherlands Institute of International Relations “Clingendael”, s. 10, http://www.transcend.org/t_database/pdfarticles/318.pdf

տության նոր դերի բացահայտմանը: Հետևաբար, անհրաժեշտություն է առաջանում ինչպես գործնական, այնպես էլ գիտական և տեսական առումներով համապատասխան մոտեցումներ և մեթոդաբանական հիմքեր ձևավորել տնտեսական դիվանագիտության և դրա զարգացման հնարավոր ուղղությունների վերաբերյալ:

Հատկանշական է, որ Հայաստանն այսօր կարող է հաշվի առնել ոչ միայն զարգացած երկրների տնտեսական դիվանագիտության փորձը, այլև անդրադառնալ իր պատմության տարբեր փուլերում պետական և ազգային գործիչների, մտավորականների որոշակի ձեռքբերումներին:

Հաշվի առնելով ոչ միայն զենքով և զորքով երկրի անվտանգության ու պաշտպանունակության ամրապնդման հրամայականը՝ ժամանակի ընթացքում պետություններում ձևավորվել են արտաքին ուժերի հետ հարաբերվելու տարբեր մոտեցումներ: Այս առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի 13-րդ դարի հայ ականավոր պետական գործիչ, դիվանագետ, զորավար և մտավորական Սմբատ Սպարապետի թողած պատմական ժառանգությունը:

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Սմբատ Սպարապետը եղել է Հայոց Գերագույն ատյանի՝ Վերին կամ Մեծ դարպասի (քննում էր պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության կարևորագույն հարցերը) անդամ, անմիջականորեն մասնակցել պետական գործերին և երկրի կառավարմանը: Երկրում հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու համար 1265-ին կազմել է իր նշանավոր «Դատաստանագիրքը», որը գործադրվել է մինչև Կիլիկյան պետության անկումը (1375): 1265-ին Սմբատ Սպարապետը հին ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել «Անտիոքի ազիսներ» դատաստանագիրքը:

Սմբատ Սպարապետի անունով պահպանվել են նաև արձանագրություններ, նամակներ (արժեքավոր է հատկապես 1247-ին Կիպրոսի թագավոր Հենրիխ Լուսինյանին գրած ֆրանսերեն նամակը), չափածո գործեր: Նշանավոր է 1269-ին Սմբատ Սպարապետի գրած «Ի ճաշոց գիրս» պոեմը՝ նվիրված 1266-ին Եգիպտոսի սուլթանության դեմ Մառի վայրում հայկական զորաբանակի մղած ճակատամարտին: Զբաղվել է նաև քերականությամբ: Սմբատ Սպարապետի պատվերով գրված Ավետարանում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7644) պահպանվել են նրա ձեռքով արված քերականական շտկումները, տնտեսական դիվանագիտության համար կիրառելի ճիշտ ընթերցանությանը և հռետորական արվեստին նպաստելու համար

դրված առողջանության նշանները: Սմբատ Սպարապետը գրել է դյուրին, խոսակցականին մոտ հայերենով¹:

Սմբատ Սպարապետը խորապես գիտակցել է, որ բոլոր ժամանակներում տնտեսական դիվանագիտության կարևորագույն նպատակներից մեկը երկրի զարգացման համար կայուն և կանխատեսելի միջավայրի ապահովումն է: Ըստ որում, նա հավասարապես կարևորել է ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին տնտեսական և քաղաքական պայմանները: Նրա գործունեության առանցքում հայոց պետականության ինստիտուցիոնալ հիմքերի ձևավորումն ու ամրապնդումն էին, որտեղ առանցքային դեր է հատկացված Հայոց ազգային օրենսդրությանը: Վերջինս հիմնականում զարգացել է երկու ինքնավար իրավական համակարգերի՝ կանոնական իրավունքի և աշխարհիկ օրենսդրության ձևով: Առաջինը սկսել է ձևավորվել մ.թ. 4-րդ դարից սկսած, երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում ճանաչվեց որպես պետական կրոն (301թ.): Սմբատ Սպարապետը հայոց ազգային օրենսդրությունը զարգացրեց Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի»² հիման վրա, սեփական հիմնարար աշխատության միջոցով³ ներկայացնելով իր ժամանակների ֆեոդալական հարաբերությունների իրավական, տնտեսական և սոցիալական խնդիրների հանգուցալուծումը՝ օրինականության հաստատումը և առավել ցցուն հակամարտությունների վերացումը⁴: Գոշի «Դատաստանագիրքը» Կիլիկիայի պայմաններին համապատասխան փոփոխված և կրճատված էր և գրաբարից թարգմանված էր կիլիկյան աշխարհաբարի: Դատաստանագրքում հոդվածները, թեև ոչ խստագույն հետևողականությամբ, դասակարգվել են իրավահարաբերությունների խմբավորման կամ առարկայական կարգավորման սկզբունքով: Անհատական ջանքերով գրված նոր «Դատաստանագիրքը» ստացել է օրենսդրական և իրավական ակտի կարգավիճակ: Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ հեղինակը Կիլիկյան Հայաստանի կառավարության ազդեցիկ ղեմքերից էր⁵ և, ամենայն հավանականությամբ, հասարակական պահանջից բացի, «Դատաստանագիրքը»

¹ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1882:

² Մխիթար Գոշ, «Դատաստանագիրք», Երևան, 2001:

³ Սմբատ Սպարապետ, «Դատաստանագիրք», Երևան, 1958:

⁴ Էմ. Պիվազյան, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքերի առնչակցությունը, Բանբեր Մատենադարանի, #5, Երևան, 1960, էջ 117-134:

⁵ Սմբատ Սպարապետը Կոստանդին պալլի ավագ որդին է, Հեթում Ա (1226-1270թթ.) արքայի ավագ եղբայրը: Լինելով Հեթումյանների հայ իշխանական և թագավորական տոհմից՝ նա պատմական ասպարեզ էր ելել դեռևս Լևոն Երկրորդ արքայի (1187-1219թթ.) կառավարման շրջանում:

գրվել էր նաև Հեթում Առաջին արքայի անմիջական հանձնարարականով¹: Բացի այդ, նոր «Դատաստանագիրքն» առանձնանում է նաև նրանով, որ այն «իսկական օրենսգիրք է, դասակարգային բովանդակությամբ՝ ֆեոդալ-ճորտատիրական կողմից»²: Այն Կիլիկյան Հայաստանում գործադրվել է մինչև պետության անկումը (1375թ.): 1265թ. Սմբատ Սպարապետը ֆրանսերենից հայերենի է թարգմանում «Անտիոքի ասիզները»³: Հատկանշական է, որ «Անտիոքի ասիզները» առաջին անգամ հայերենից ֆրանսերենի է թարգմանել Ղևոնդ Ալիշանը⁴: «Անտիոքի ասիզները» բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը՝ 17, երկրորդ մասը՝ 21 հոդվածից, և բովանդակում է սենյորի և վասալի իրավական հարաբերությունները, ունեցվածքային, քրեական, ինչպես նաև ընտանեկան, ժառանգական և մի շարք այլ հոդվածներ⁵:

Տնտեսական դիվանագիտության տեսանկյունից Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքի իրավական և քաղաքական արժեքը, պատմական, ինքնաճանաչողական նշանակությունը, փորձագետների համոզմամբ, այն է, որ հաստատում է օրինականությունն ընդդեմ կամայականության, ըստ այդմ կարևորելով ուժեղ կենտրոնացված թագավորական իշխանության պահպանումը, ինչը հնարավոր է միայն օրինականության պահպանմամբ, քանզի զավթիչների ասպատակություններով վտանգված երկրի արտաքին անվտանգությունն ու քաղաքական գոյությունը հնարավոր էր ապահովել միայն պետական իշխանության հզորությամբ⁶:

Նույն նպատակն է հետապնդում նաև Սմբատ Սպարապետի Ռուբինյան թագավորության պատմությունը՝ «Տարեգիրքը», որը ոչ միայն Մեծ Հայքի, Կիլիկյան Հայաստանի ու պատմական Հայաստանի այլ հատվածների և տարբեր երկրներում տեղ գտած իրադարձությունների ժամանակագրություն է՝ ներառելով 951–1272թթ. առանցքային խնդիրները, զինված ընդհարումները, տնտեսական ներքին և արտաքին հարաբերությունները, այլև իրապես արժեքավոր աշխատություն է, որն օգնում է ուսումնասիրել Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական դիվանագիտական

¹ Թ. Մանուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 92:

² Ա. Մուքիսյան, Սմբատ Սպարապետը որպես պատմիչ, օրենսգետ և օրենսդիր, էջ 103:

³ Assises d'Antioche, reproduites en francais et publiees au sixieme centenaire de la mort de Sempad le connetable, leur ancien traducteur armenien, par H. Alishan, Venise, 1876.

⁴ Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

⁵ Գալստյան Ա., Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961:

⁶ Էմ. Պիվագյան, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքերի առնչակցությունը, Բանբեր Մատենադարանի, #5, Երևան, 1960, էջ 117-134:

հարաբերությունները բազմաթիվ երկրների հետ¹: Մասնավորապես, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգիրքը» թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Բյուզանդիայի, արաբական երկրների, Վրաստանի և սելջուկների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների, վիճահարույց խնդիրների, ընդհարումների քաղաքական և տնտեսական դրդապատճառների, միջպետական խնդիրները տնտեսական դիվանագիտության ճանապարհով լուծելու հնարավորությունների և արգելքների մասին: Միաժամանակ, այն հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում Կիլիկիայի հայկական պետության և հարևան երկրների հարաբերությունների, հայմոնղոլական զինակցության և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Հիշարժան են հատկապես մոնղոլների հետ ռազմաքաղաքական և տնտեսական կապերի էվոյուցիայի, Հեթում Ա-ի Ղարադորում կատարած ճանապարհորդության վերաբերյալ անդրադարձները²:

Ընդհանուր առմամբ, Սմբատ Սպարապետը, «Դատաստանագրքից» և «Տարեգրքից» զատ, մեծ ավանդ ունի հայ պոեզիայի զարգացման գործում՝ հեղինակելով բազմաթիվ պոեմներ, բանաստեղծություններ, որոնցից իր պատմական նշանակությամբ հատկապես առանձնանում է 1269թ. գրված «Ի ճաշոց գիրս» պոեմը՝ նվիրված Մառի ճակատամարտին: Առանձնապես կարևոր նյութեր է պարունակում 1247թ. Մամարդանդից իր փեսա՝ Կիպրոսի արքա Հենրիխին գրած նամակը: Սմբատ Սպարապետն այդ նամակում նկարագրում է այն ավերածությունները, որոնք կատարել էին մոնղոլները կենտրոնական Ասիայի խոշոր մուսուլմանական քաղաքներում և տեղեկություններ է հաղորդում կայսրությունում քրիստոնյա տարրի նշանակալի դերի մասին³: Գրական ստեղծագործություններում և պատմագրության մեջ քիչ չեն նաև երկրի ազգային խնդիրներին վերաբերող անդրադարձները: Ինչպես այսօր, միջնադարում ևս հայությանը հուզող կարևորագույն

¹ Երկար ժամանակ այս աշխատությունը հայտնի չէր հանրությանը: 1848թ. Մ.Ֆ. Բրոսեն Էջմիածնի վանքի գրադարանում հայտնաբերեց այդ ժամանակագրության երկու ձեռագիր օրինակներ, որոնց հիման վրա 1856թ. լույս տեսավ «Տարեգրքի» առաջին հրատարակությունը Ռուկան Նովիաննիսյանցի կողմից «Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթոմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց» խորագրով, ապա 1859թ. Կարապետ վ. Շահնագարեանցի կողմից Փարիզում լույս տեսավ երկրորդ հրատարակությունը՝ «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի հայոց որդոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ» վերնագրությամբ: Քիչ ավելի ուշ (1876թ.) հայտնաբերվեց ևս մեկ ձեռագիր օրինակ, այն հրատարակվեց 1956թ. Սերովբե Ազյանի կողմից՝ անհրաժեշտ որոշ նշումներով:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909:

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա.Մաթևոսյան, Երևան, 1984: *Նովսեփյան Գ.*, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

խնդիրներից են եղել հասարակության բնեռացումը, սոցիալական անարդարությունը, արտագաղթը և այլ երևույթներ:

Պատմությունը վկայում է, որ արտագաղթը, որպես ժողովրդագրական, տնտեսական և ազգային անվտանգության սպառնալիք, մշտապես եղել է հայոց պետականության և հայ ժողովրդի զարգացման առանցքային խնդիրներից մեկը: Լինելով հմուտ քաղաքական գործիչ և դիվանագետ՝ Սմբատ Մպարապետը փորձել է պարզել հայերի արտագաղթի պատճառները Մեծ Հայքից դեպի օտար երկրներ և գտնել դրա կասեցման ուղիները տնտեսական դիվանագիտության տարբեր մեթոդների օգնությամբ: Նա վերլուծել և դատապարտել է խաչակիրների ձեռնարկած քայլերը, մասնավորապես հիմնավորելով, որ հաճախ նրանց նպատակները որևէ առնչություն չեն ունեցել քրիստոնեական ուսմունքի տարածման հետ, այլ վերածվել են հսկայական նյութական արժեքների թալանի, հողերի զավթման և հարստահարման անհեռատես քաղաքականության, այդ թվում նաև՝ Կիլիկյան Հայաստանի հանդեպ: Նրա աշխատության շնորհիվ կարելի է պատկերացում կազմել նաև հայ իշխանական տոհմերի և նրանց ներկայացուցիչների հողային տարածքների, դրանց հանդեպ սեփականության իրավունքների, ներքին և արտաքին խնդիրների վերաբերյալ, ինչը կարևոր է այն ժամանակների Հայկական թագավորության տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կապերի օբյեկտիվ գնահատականի ձևավորման տեսանկյունից¹:

Կիլիկյան հայկական թագավորության և ժամանակակից Հայաստանի տնտեսական դիվանագիտության խնդիրները դիտարկելիս, անհրաժեշտաբար առանձնանում են նաև հասարակական, պետական, քաղաքական, իրավական և հոգևոր-մշակութային միջավայրերն ու դրանց փոխառնչությունները: Այսպես, օրինակ, չպետք է մոռանալ, որ միջին դարերում հատկապես ազդեցիկ էր հայ եկեղեցու և հոգևորականության դերը: Այնուհանդերձ, Սմբատ Մպարապետի հայացքները կրում էին ընդգծված աշխարհիկ բնույթ, թեև նա ևս չէր կարող լիովին ազատ լինել կրոնաաստվածաբանական մտածողությունից²: Այսպես, պետության և թագավորական իշխանության առաջացմանը նա տալիս է աստվածաբանական մեկնաբանություն. «թագավորքն յԱստուծոյ են կարգած»³: Ավելին, հենց այս մեկնակետից է Սմբատ Մպարապետը հիմնավորում Հայոց արքունիքի իր ժամանակների՝ Գագիկ Բագրատունու, Լևոն Երկրորդի, Հեթում Առաջինի դերը

¹ Երկն առաջին անգամ հրատարակվել է 1856-ին Մոսկվայում:

² Գ. Մաֆարյան, Սմբատ Մպարապետի իրավաքաղաքական հայացքները, Երևան, 1973, էջ 35:

³ Դատաստանագիրք, էջ 81:

որպես Աստծո տեղակալ երկրի վրա ինչպես պետության ներքին հարցերում, այնպես էլ արտաքին դիվանագիտական և ռազմական ասպարեզներում: Դրա հետ մեկտեղ, Սմբատ Սպարապետի առաջադիմական հայացքները դրսևորվում են «Դատաստանագրքի» իրավական նորմերով սահմանած հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների տարանջատմամբ, ընդ որում՝ առաջնություն տալով աշխարհիկ իշխանությանը: Նա հստակ սահմանում է, որ եկեղեցին չպետք է զբաղվի աշխարհիկ գործերով, առավել ևս արտաքին դիվանագիտությամբ, ինչը բնորոշ էր ոչ միայն Արևելքի, այլև Եվրոպայի բազմաթիվ երկրներին, հատկապես՝ իսլամադավանների արշավանքների շրջանում¹: Այսուամենայնիվ, եկեղեցին պահպանում է իր արտոնյալ դերն ու հատուկ կարգավիճակն ինչպես հասարակության մեջ, այնպես էլ տնտեսության կառավարման համակարգում: Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» միանգամից մի քանի հոդվածով օրենսդրորեն ամրագրված են եկեղեցու արտոնյալ կարգավիճակը, ինքնուրույնությունը և գույքային սեփականությունը, հողերն ու այլ ունեցվածքը:

Այսպիսով, Սմբատ Սպարապետը պատկառելի ավանդ ունի պատմական Հայաստանի տնտեսական դիվանագիտության ձևավորման, պետական կառավարման համակարգի և դրա ինստիտուցիոնալ հիմքերի կայացման գործում: Ավելին, մեծանուն գորավարի և մտավորականի կողմից մշակված օրենսդրական բազմաթիվ դրույթներ կիրառվել են ինչպես հարևան երկրներում, այնպես էլ Եվրոպայում՝ հետագայում հիմք հանդիսանալով ազգային օրենսդրությունների համար: Մեր համոզմամբ, Սմբատ Սպարապետի բազմաբնույթ գործունեությանը համառոտ անդրադարձն անգամ էական է հայ ինքնության անաչառ գնահատման, ինքնաճանաչման և ժամանակակից մարտահրավերներին պատմության փորձությունն անցած մոտեցումները վերարժևորելու տեսանկյունից:

Հոկտեմբեր, 2018թ.

¹Նույն տեղում, էջ 5:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄՄԲԱՏ ՄՊԱՐԱՊԵՏ**

Թաթուլ Մանասերյան

Ամփոփագիր

Մմբատ Սպարապետը պատկառելի ավանդ ունի պատմական Հայաստանի տնտեսական դիվանագիտության ձևավորման, պետական կառավարման համակարգի և դրա ինստիտուցիոնալ հիմքերի կայացման գործում: 13-րդ դարի ականավոր պետական գործչի, մեծանուն գորավարի և մտավորականի մշակած օրենսդրական բազմաթիվ դրույթներ կիրառվել են ինչպես հարևան երկրներում, այնպես էլ Եվրոպայում՝ հետագայում հիմք հանդիսանալով ազգային օրենսդրությունների համար: Մմբատ Սպարապետի գործունեության համառոտ անդրադարձն անգամ էական է հայ ինքնության անաչառ գնահատման, ինքնաճանաչման և ժամանակակից մարտահրավերներին պատմության փորձությունն անցած մոտեցումները վերարժևորելու տեսանկյունից:

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ АРМЕНИИ:
СМБАТ СПАРАТЕТ**

Татул Манасерян

Резюме

Смбат Спаратет внес значительный вклад в формирование экономической дипломатии Армении, систему государственного управления и становление ее институциональных основ. Многочисленные законодательные постулаты, разработанные видным государственным деятелем, знаменитым полководцем и мыслителем 13 века, применялись как в соседних странах, так и в Европе, в дальнейшем став основой для разработки национальных законодательств. Даже краткий обзор деятельности Смбата Спаратета имеет существенное значение для объективной оценки армянской идентичности, самопознания и переосмысления испытанных историей подходов для отражения современных вызовов.

**THE ECONOMIC DIPLOMACY OF HISTORICAL ARMENIA:
SPARAPET SMBAT**

Tatul Manaseryan

Resume

Sparapet (Supreme Commander) Smbat had a sizable contribution in shaping the economic diplomacy, governance and establishment of its institutional foundation in historical Armenia. Numerous legal provisions developed by this renowned statesman, military commander and intellectual have been borrowed by the neighboring, as well as European countries, subsequently becoming a basis for national legislations. Even a brief summary of Sparapet Smbat's activities is essential for an unbiased assessment of the Armenian identity, self-perception and reevaluation of time-tested approaches to the modern challenges.